

4 Intergenerationele overdracht van onverwerkte verlieservaringen: een gehechtheidstheoretische benadering

Prof.dr. M.H. van IJzendoorn, Mw.dr. C. de Ruiter
en Mw.drs. M.J. Kranenburg

1 Introductie.

In dit hoofdstuk bespreken we enkele recente ontwikkelingen in het gehechtheidstheoretisch denken over de gevolgen van onverwerkt verlies bij volwassenen. Met onverwerkt verlies wordt in dit verband met name het verlies door overlijden van belangrijke gehechtheidsfiguren zoals ouders of partners bedoeld. Hoewel andere traumatische gebeurtenissen zoals ernstige vormen van mishandeling ook aanleiding tot verwerkingsproblemen kunnen geven is het gehechtheidstheoretisch onderzoek ernaar nog onvoldoende gevorderd om meer dan enkele globale hypothesen te kunnen bieden. Onverwerkt verlies echter heeft al vanaf het prille begin van de gehechtheidstheorie centraal gestaan, met name in Bowlby's (6) verhandelingen over weeskinderen. De laatste vijf jaar is het gehechtheidstheoretisch denken over de gevolgen van verlies in een stroomversnelling geraakt doordat een onderzoeksinstrument – het Gehechtheidsbiografisch Interview (Adult Attachment Interview, Main en Goldwynn) beschikbaar is gekomen, waarmee nu ook empirisch – en niet alleen klinisch – onderzoek naar dit intrigerende en ingrijpende fenomeen kan worden gedaan.

We richten ons hier op de gevolgen van onverwerkt verlies bij volwassenen voor de opvoeding en ontwikkeling van jonge kinderen. Verlies van een gehechtheidsfiguur kan ernstige gevolgen hebben voor het functioneren op tal van belangrijke levensgebieden, zoals werk en partnerrelatie. Hoewel de opvoeding slechts één van deze gebieden vormt, zijn we hier vooral geïnteresseerd in de intergenerationele overdracht van verlieservaringen door opvoeding. In de gehechtheidstheorie is het vermoeden geformuleerd dat onverwerkt verlies zijn sporen nalaat op de volgende generatie omdat ouders hun emoties omtrent het verlies nooit volledig verborgen kunnen houden voor hun kinderen. Verondersteld wordt dat een onverwerkte verlieservaring onbedoeld en op subtiele wijze doorklinkt in het opvoedend handelen, en de kinderen in verwarring brengt. Hierbij staat voorop dat verlies op zichzelf nooit een voldoende voorwaarde vormt voor problemen in de opvoeding: alleen verlieservaringen

die niet verwerkt en geïntegreerd zijn, en niet hebben geleid tot een nieuw evenwicht, dreigen negatieve gevolgen te hebben voor de openheid waarmee opvoeder en kind hun emoties kunnen uitwisselen. De huidige mentale representatie van de opvoeder ofwel het actuele interne werkmodel van zichzelf en de omgeving wordt beschouwd als een beslissend filter tussen feitelijke ervaringen uit het verleden en het toekomstig (opvoedend) handelen.(8)

In dit hoofdstuk zullen we proberen deze gedachtengang wat verder toe te lichten. Hiertoe wordt eerst een beschrijving gegeven van de wijze waarop kinderen zich doorgaans hechten aan hun opvoeder(s). Bijzondere aandacht krijgt daarbij de categorie "gedesorganiseerde" gehechtheid. Vervolgens zal het onderzoek naar en de reflectie over onverwerkt verlies en gehechtheid gepresenteerd worden, waarbij het Gehechtheidsbiografisch Interview centraal staat. Tenslotte zullen we met een casus uit ons Leidse onderzoek naar intergenerationele overdracht van gehechtheid illustreren hoe onverwerkt verlies blijkt uit het interview en welke gevolgen dit kan hebben voor het gedrag van kinderen in stressvolle omstandigheden.

2 Gehechtheidsrelaties.

De gehechtheidstheorie is het gecombineerde levenswerk van de Engelse psychiater John Bowlby en de Amerikaanse psychologe Mary Ainsworth. Bowlby formuleerde aan het eind van de jaren vijftig zijn eerste voorlopige ideeën over het belang van de band tussen opvoeder en kind in een drietal lezingen voor de Britse Psychoanalytische Vereniging (1958, 1959, 1960). Later kwamen die ideeën veel meer uitgewerkt terug in zijn trilogie *Attachment and Loss* (7,8,9). Bowlby nam scherp stelling tegen de toen vigerende secundaire driftheorie over de moeder-kind relatie. Daar tegenover zette hij een theorie die de gehechtheid tussen moeder en kind verklaarde vanuit ethologische, systeemtheoretische en psychodynamische principes.

Bowlby's (7) belangrijkste these is dat de mens van nature beschikt over een repertoire van gedragingen, waarmee nabijheid tot de opvoeder bewerkstelligd en/of gehandhaafd wordt. Deze gedragingen, waaronder huilen, glimlachen, zuigen, kruipen, zouden zijn georganiseerd in het zogenaamde gehechtheidsgedragssysteem. Zodra het doel ("set-goal") van dit systeem, d.w.z. nabijheid tot de opvoeder, afwijkt van de actuele situatie wordt het systeem geactiveerd. Volgens Bowlby is het gehechtheidsgedrag van belang voor de overleving van de soort en zou daarom genetisch verankerd zijn.

De psychoanalytische (met name objectrelatie-theoretische) invloeden op de theorie komen tot uiting in Bowlby's ideeën over interne werk-

modellen.(8) Volgens de gehechtheidstheorie vormt het kind op basis van de interacties met de opvoeder een mentale representatie of "intern werkmodel" van de relatie met de opvoeder en van zichzelf. De functie van zo'n model is het interpreteren van en anticiperen op het gedrag van de opvoeder, zodat het eigen gedrag daarop afgestemd kan worden. In concreto betekent dit bijvoorbeeld dat een kind na een aantal interacties waarbij de opvoeder zijn gehechtheidsgedrag onbeantwoord liet, een model opbouwt van de opvoeder als afwijzend en van zichzelf als niet waard om bemind te worden.

In de jaren zestig is door Ainsworth en haar collega's in de Verenigde Staten een laboratoriumprocedure ontwikkeld waarmee de kwaliteit van het interne werkmodel van gehechtheid van het 12-18 maanden oude kind met zijn opvoeder vastgesteld kan worden. Deze procedure, de "Strange Situation", bestaat uit 8 episoden van 3 minuten waarin het kind wordt blootgesteld aan een onbekende omgeving met nieuw speelgoed en een onbekende volwassene en waarbij twee scheidingen van de opvoeder plaatsvinden. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie wordt met name gebaseerd op het gedrag van het kind tijdens de twee herenigingen met de opvoeder.

Op basis van gedrag tijdens de Strange Situation kunnen drie typen gehechtheidsrelaties worden onderscheiden: veilig, angstig-vermijndend en angstig-afwerend. Een veilig gehecht kind raakt enigszins of soms erg overstuur tijdens de scheiding van de gehechtheidsfiguur. Bij de hereniging zoekt een veilig kind fysiek contact en/of communicatie met de opvoeder. Meestal zijn deze kinderen redelijk snel getroost zodat ze na korte tijd hun spel weer hervatten. Een angstig-vermijndend gehecht kind is meestal wat minder overstuur tijdens de separaties. Wanneer de gehechtheidsfiguur terugkeert vermijden deze kinderen de opvoeder, bijvoorbeeld door de blik af te wenden, met de rug naar de opvoeder te gaan zitten, of van de opvoeder weg te kruipen. In het algemeen is het angstig-vermijndend gehechte kind in de Strange Situation sterk op het speelgoed gericht. Het angstig-afwerende kind wordt gekenmerkt door een hoge mate van separatieangst. Bij de hereniging met de opvoeder laten deze kinderen ambivalent gedrag zien. Aan de ene kant vertonen ze een sterke behoefte aan lichamelijk contact, aan de andere kant weren ze de opvoeder af. Deze afwerendheid kan zich uiten in het weigeren van speelgoed, wringen bij lichamelijk contact met de opvoeder of ontroostbaar doorhuilen. Angstig-afwerend gehechte kinderen komen na de hereniging met de opvoeder moeilijk weer tot exploratiegedrag.

Bovengenoemde drie typen gehechtheidsrelaties zijn voor het eerst geïdentificeerd door Ainsworth, Blehar, Waters en Wall.(3) Het gedrag van het veilig gehechte kind komt het meest overeen met het beeld dat Bowlby schetste van het optimaal functioneren van het gehechtheidsge-

dragssysteem. De opvoeder van het veilig gehechte kind voldoet aan Ainsworth's (1) idee van de opvoeder als veilige exploratiebasis. Onder stress vertonen veilige kinderen de primaire strategieën van het gehechtheidssysteem: nabijheid zoeken en contact handhaven. Vermijdend en afwerend gedrag worden wel gezien als secundaire strategieën, dat wil zeggen als strategieën die onder bepaalde (opvoedings-) omstandigheden te prefereren zijn boven de primaire.(21) Het vermijdende kind minimaliseert nabijheid en gehechtheidsgedrag, terwijl het afwerende kind deze maximaliseert.

Onderzoek naar de determinanten van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie heeft aangetoond dat de opvoeders van veilig gehechte kinderen in het algemeen gekenmerkt worden door een sensitief-responsieve opvoedingsstijl.(3,34,19) Deze opvoeders interpreteren de signalen van hun kinderen juist en reageren adequaat. Opvoeders van angstig-vermijdend gehechte kinderen zijn consistent onresponsief; zij wijzen de signalen van het kind af en voelen zich niet op hun gemak met lichamelijk contact. (3,5,27) Angstig-afwerend gehechte kinderen hebben opvoeders die zich kenmerken door een inconsistent responsieve opvoedingsstijl. Deze opvoeders zijn soms wel, maar soms ook niet in staat adequaat in te gaan op de signalen van hun kind.(3,34) Het gedrag dat het kind laat zien bij hereniging met de opvoeder in de Strange Situation kan gezien worden als een indicator voor het interne werkmodel van gehechtheid dat het kind op basis van de interacties met de opvoeder in het eerste levensjaar heeft opgebouwd. Bij een ongewijzigde opvoedingssituatie blijkt dit interne werkmodel stabiel, blijkend uit de hoge stabiliteit van de Strange Situation classificatie over een periode van een half jaar en de redelijke stabiliteit van de gehechtheidsclassificatie over een interval van 6 jaar.(19,29)

Het belang van een veilige gehechtheid aan de opvoeders in de eerste levensjaren wordt onderstreept door een aantal longitudinale follow-up studies dat aantoont dat veilig gehechte kinderen, in vergelijking met hun onveilig gehechte leeftijdgenootjes, in sociaal-emotioneel opzicht beter functioneren.(19) Veilig gehechte kinderen hebben o.a. een hogere frustratietolerantie, hogere zelfwaardering en ze zijn sociaal vaardiger. Uit een recent longitudinaal onderzoek blijkt dat het sociaal-emotioneel functioneren van kinderen in groep vijf van de basisschool voor een significant deel voorspeld kan worden uit de gehechtheidsclassificatie op 1-jarige leeftijd.(36)

3 Recente ontwikkelingen.

De drie gehechtheidstypen van Ainsworth bleken in een groot aantal onderzoeken in de VS en later ook in cross-cultureel onderzoek geïdenti-

ficeerd te kunnen worden. (19,33,30,39) In een klein aantal gevallen bleek de classificatie echter problemen op te leveren.

Aan het begin van de jaren tachtig verscheen een aantal studies dat expliciet rapporteerde over deze classificatieproblemen. Twee onderzoeken werden verricht met steekproeven uit blanke middenklassepopulaties. Grossmann, Grossmann, Huber en Wartner (18) introduceerden een vierde categorie: "not to classify". Main en Weston (28) benoemden 12.5% van hun steekproef als niet classificeerbaar. Hoewel deze kinderen niet binnen de vermijdende of de afwerende categorie pasten, werden zij als onveilig gekenschetst op basis van andere gedragingen. Bijvoorbeeld, "gedraagt zich bij de hereniging met de ouder als een veilig kind, maar gedraagt zich op dezelfde manier tegenover de vreemde".

Ook uit onderzoek in steekproeven met mishandelde en/of verwaarloosde kinderen kwamen classificatieproblemen naar voren. Egeland en Sroufe (13) deden de onthutsende bevinding dat 47% van de 18 maanden oude kinderen van verwaarlozende moeders als veilig gehecht geclassificeerd moesten worden. Dit resultaat was niet in overeenstemming met de eerdere bevindingen dat het veilige gehechtheidspatroon in de Strange Situation het gevolg is van sensitieve en responsieve interacties met de opvoeder. Een herbestudering van deze gevallen leidde tot de herkenning van een nieuw patroon van onveilige gehechtheid, dat wil zeggen onveilige gehechtheid zonder dat er sprake was van duidelijk vermijding of afwerend gedrag. (14) Vergelijkbare pogingen om tot een nieuwe classificatiecategorie te komen voor kinderen uit klinische steekproeven zijn ondernomen door Crittenden (11,12), Spieker en Booth (35) en Radke-Yarrow et al. (31)

Main en Solomon (25) hebben een systematische studie verricht naar het Strange Situation gedrag van 55 niet classificeerbare kinderen. De meest opmerkelijke bevinding was dat deze kinderen niet gekenmerkt werden door één coherente strategie (zoals veilige, vermijdende en afwerende kinderen). Het gemeenschappelijke kenmerk van deze kinderen was juist de afwezigheid van een duidelijke strategie, hetgeen zich uitte in gedragingen in de Strange Situation waaraan geen doel ten grondslag leek te liggen. Main en Solomon kozen hiervoor de term *gedesorganiseerd* gedrag. Dit gedrag kan slechts momentaan optreden, maar kan ook een langere periode van de Strange Situation voortduren. In een aantal gevallen kon het gedrag van het kind alleen als gedesorganiseerd gezien worden als rekening gehouden werd met de verwachte temporele opeenvolging van gehechtheidsgedrag (gedesorganiseerd is bijvoorbeeld veel huilen en roepen tijdens de separatie, gevolgd door sterke vermijding als de opvoeder binnenkomt). In andere gevallen was het gedrag zelf meer duidelijk gedesorganiseerd (bijvoorbeeld bevroren van alle bewegingen en voor zich uit staren met uitdrukingsloos gezicht).

Main en Solomon (26) onderscheiden 7 indicatoren voor gedesorgeriseerd gedrag. Deze staan weergegeven in Tabel 1.

Tabel 1 Indicatoren voor gedesorgeriseerd gedrag in de Strange Situation bij 12-18 maanden oude kinderen, in aanwezigheid van de ouder

-
- 1 Opeenvolgend vertonen van tegenstrijdige gedragspatronen
 - 2 Gelijktijdig vertonen van tegenstrijdige gedragspatronen
 - 3 Ongerichte, verkeerd gerichte, onvolledige en onderbroken bewegingen en expressies
 - 4 Stereotypieën, asymmetrische bewegingen, bewegingen met verkeerde timing, afwijkende houdingen
 - 5 Bevriezen, stilstaan, zeer langzame bewegingen en expressies
 - 6 Directe indicatoren die wijzen op angst voor de opvoeder
 - 7 Directe indicatoren voor desorganisatie en desoriëntatie
-

Uit: Main & Solomon (1990)

Omdat het te ver voert om alle indicatoren hier uitgebreid te bespreken, zullen we volstaan met enkele voorbeelden. Een voorbeeld van de tweede indicator, "Gelijktijdig vertonen van tegenstrijdige gedragingen", is het met de rug naar de ouder toekruipen. Het handhaven van een ineengedoken houding gedurende meer dan 20 seconden valt onder de vierde indicator "Afwijkende houding". Een "Directe indicator van desorganisatie" (categorie 7) is het opheffen van een hand naar de mond als de opvoeder binnenkomt (zie paragraaf 6 voor een illustratie). In de door Main en Solomon (26) ontwikkelde richtlijnen voor het coderen van D-gedrag, wordt aangegeven dat in geval een D-classificatie van toepassing is, ook altijd een tweede (of zelfs meerdere) classificatie(s) volgens het "Ainsworth" systeem moeten worden toegekend.

4 Intergenerationele overdracht van gehechtheid: Algemeen.

Het onderzoek naar de determinanten van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie van jonge kinderen met hun opvoeders richt zich de laatste jaren steeds meer op de ontwikkelingsgeschiedenis van de opvoeders zelf. (29,10,32) Deze ontwikkeling sluit aan bij Bowlby's (8) suggestie dat relatiepatronen met de eigen ouders uit de kindertijd overgedragen worden op de volgende generatie. Het interne werkmodel is hierbij de medierende factor. Het eenmaal gevormde interne werkmodel zal het interpersoonlijke gedrag van het individu beïnvloeden doordat cognitieve processen als aandacht, informatieverwerking en beslissingsprocessen door het werkmodel gekleurd worden. In het algemeen wordt die interpersoonlijke informatie waargenomen, geïnterpreteerd en onthouden die in overeenstemming is met het werkmodel, dat zo steeds resistenter wordt tegen verandering. Een voorbeeld hiervan is het werkmodel van een

angstig-vermijdend kind dat gewend is geraakt aan afwijzing, sensitief/responsief handelen niet kent en het daardoor verkeerd interpreteert. In de psychotherapeutische praktijk zien we deze werkmodellen in extreme vorm terug bij de persoonlijkheidsstoornissen van volwassenen (o.a. paranoïde en vermijdende persoonlijkheidsstoornis).(4)

De ontwikkeling van het Gehechtheidsbiografisch Interview (GBI; Adult Attachment Interview) door Main en haar collega's (16,22) heeft het mogelijk gemaakt het interne werkmodel van gehechtheid bij volwassenen vast te stellen. Het GBI is een semi-gestructureerd interview waarin de persoon gevraagd wordt naar de relatie met zijn/haar ouders in het verleden en heden, en naar een aantal specifieke met gehechtheid verbonden ervaringen (o.a. separatie, verlies, ziekte). Meer specifiek wordt de persoon na een aantal inleidende vragen gevraagd de relatie met zijn/haar moeder in vijf trefwoorden weer te geven. Vervolgens wordt bij elk trefwoord een specifieke gebeurtenis gevraagd om het trefwoord te illustreren. Dezelfde vragen worden daarna voor de vader gesteld. Vervolgens wordt gevraagd wat de persoon als kind deed als hij/zij ziek of overstuurd was, wat er gebeurde bij ziekte, hoe hij/zij reageerde op scheidingen en of hij/zij zich ooit afgewezen heeft gevoeld. Daarna volgen twee vragen over de huidige visie op de ouders: hoe denkt de persoon dat de ervaringen met de ouders zijn/haar volwassen persoonlijkheid hebben beïnvloed en waarom denkt hij/zij dat de ouders zich gedroegen zoals ze deden tijdens de kindertijd. Tenslotte worden vragen over verlieservaringen in de jeugd en de volwassenheid gesteld en het interview besluit met een aantal vragen over de huidige relatie met de ouders.

Het interview wordt op audioband opgenomen, verbatim getranscribeerd en vervolgens gecodeerd. Ieder interviewtranscript krijgt een aantal scores en één eindclassificatie toegekend. Eerst worden scores toegekend voor de "waarschijnlijke ervaring met elke ouder tijdens de kinderjaren" op vijf schalen: Liefdevol, Afwijzend, Overbetrokken, Verwaarlozend en Prestatiegericht. Ten tweede worden scores toegekend voor de "huidige mentale representatie wat betreft gehechtheid" op negen schalen: Idealisering; Nadruk op het onvermogen zich de kindertijd te herinneren; Ge-preoccupeerde woede; Angst voor verlies; Passieve denkprocessen; Gering-schatting van gehechtheid(-figuren); Metacognitie; Onverwerkt trauma en/of verlies en Coherentie. Op basis van de scores op deze schalen en een integratie van de bevindingen uit de gehele interview-analyse wordt een classificatie toegekend die de huidige mentale representatie wat betreft gehechtheid weergeeft.(22) Er zijn vier mogelijke gehechtheidsclassificaties bij volwassenen: Veilig (F, Engels "Free"), Gereserveerd (Ds, Engels "Dismissive"), Verstrikt (E, Engels "Enmeshed") en Onverwerkt verlies of trauma (U, Engels "Unresolved with regard to loss/trauma").

Veilig gehechte volwassenen waarderen gehechtheidsrelaties en hebben een autonome kijk op hun verleden. De relatie met de ouders wordt coherent beschreven, ongeacht of die relatie overwegend positief of negatief was. Gereserveerde volwassenen achten gehechtheidsrelaties van minder waarde en invloed op hun leven. Op een abstract semantisch niveau presenteren zij een positief beeld van de ouders, echter zonder dat ze dit kunnen onderbouwen met jeugdherinneringen waarin de ouder liefdevol optrad. De interviews van deze volwassenen worden derhalve gekenmerkt door een hoge mate van idealisering en nadruk op het onvermogen zich specifieke gebeurtenissen uit de kindertijd te herinneren. Verstrikte volwassenen zijn nog steeds sterk gepreoccupeerd met de vroegere relatie met de ouders. Sommige van hen zijn nog steeds boos op de ouders, anderen proberen nog steeds passief te voldoen aan het beeld dat de ouder van hen heeft. Bij volwassenen met een U-classificatie is sprake van een onverwerkt verlies of trauma, hetgeen zich in het interview uit in irrationele gedachten, gedesorienteerd taalgebruik, of rapportage van extreme rouwreacties uit het verleden zonder dat duidelijk is dat deze periode is afgesloten. Naast de U categorie wordt altijd ook een Ds, E of F classificatie toegekend, analoog aan de A, B, of C classificatie bij een D-beoordeling van de Strange Situation.

Vijf studies geven steun aan het idee dat interne werkmodellen van gehechtheid van generatie op generatie worden overgedragen. (15,17,29,22,38) In deze studies werden overeenstemmingspercentages van 62% tot 85% gevonden tussen de classificatie van de opvoeder op basis van het AAI en die van het kind met die opvoeder op basis van de Strange Situation. (voor een overzicht, zie: 37) Veilig gehechte opvoeders bleken in het algemeen veilig gehechte kinderen te hebben, gereserveerde opvoeders vermijdende kinderen en verstrikte opvoeders afwerende kinderen. Tenslotte bleken kinderen die gedesororganiseerd gedrag lieten zien, doorgaans ouders te hebben die met een onverwerkt verlies van een gehechtheidsfiguur of andere traumata te kampen hadden. De samenhang tussen onverwerkt verlies bij de ouder en gedesororganiseerd gedrag bij het kind zal in de volgende paragrafen verder belicht worden.

5 Intergenerationele overdracht: onverwerkte verlieservaringen.

Het is vanzelfsprekend dat in een theorie die gehechtheidsrelaties tot onderwerp heeft, een grote plaats is ingeruimd voor verlies van een gehechtheidsfiguur door overlijden. Bowlby (9) wijdde zijn derde boek in de trilogie over Attachment and Loss dan ook aan het fenomeen "verlies". Immers: "Loss of a loved person is one of the most intensely painful experiences any human being can suffer" (p.7). Overlijden van een ouder of andere gehechtheidsfiguur betekent ook voor een volwassene een pijn-

lijke verbreking van een gehechtheidsrelatie met alle gevolgen vandien voor gevoelens van veiligheid en geborgenheid. Als degene die een gehechtheidsfiguur heeft verloren, zelf ouder is of wordt, en een belangrijke gehechtheidsfiguur voor zijn kinderen vormt, zal de schok van het verlies niet alleen tot deze persoon zelf beperkt blijven, maar ook voelbaar zijn voor de kinderen. De ouder zal tenminste enige tijd uit het lood geslagen zijn en daardoor een minder veilige basis voor de kinderen vormen. In de gehechtheidstheorie wordt verondersteld dat kinderen onverwerkt verlies kunnen aflezen aan het gedrag van hun opvoeder: hun bron van veiligheid en geborgenheid zal soms veranderen in een bron van angst en zorg. (23)

Intergenerationele overdracht van onverwerkte verlieservaringen heeft betrekking op de invloed van verlies van een gehechtheidsfiguur op ouders en hun kinderen. Een ouder die zijn ouders of andere gehechtheidsfiguren heeft verloren en dit verlies (nog) niet heeft verwerkt, zal soms onverwachte emoties ten toon spreiden, en zijn kinderen zullen hierdoor beangstigd worden. In sommige gevallen zal de ouder snel van het verlies herstellen. In andere gevallen kan de ouder nog jaren worstelen met de vraag naar het waarom en hoe van het overlijden, en als gevolg daarvan bij tijd en wijle een onzekere en zelfs beangstigende houding naar de kinderen laten zien. Juist omdat jonge kinderen nog vaak de cognitieve vermogens missen om negatieve emoties van hun opvoeder toe te schrijven aan het verlies van een gehechtheidsfiguur, weten ze in stressvolle omstandigheden soms niet goed meer of ze nog kunnen terugvallen op hun gehechtheidsfiguur: deze lijkt immers zelf een belangrijke stressor te zijn. Hun gangbare strategie voor affectregulatie in dit soort situaties blijkt niet meer te functioneren, en een nieuwe wijze van omgaan met deze dubbele stress is nog niet voorhanden. Main en Hesse (23) beschouwen deze reactie als een verklaring voor de desorganisatie van het systeem van gehechtheidsgedragingen in de Strange Situation.

Om te begrijpen waardoor stagnaties in de verwerking van verlies kunnen optreden is het van belang de "normale" reactie op het overlijden van een gehechtheidsfiguur te memoreren. Bowlby (9) beschrijft vier fasen in reactie op verlies:

- 1 een fase van "verdooving" ("numbing") die doorgaans enkele uren tot een week duurt, en soms onderbroken wordt door uitbarstingen van extreem intens verdriet en/of woede;
 - 2 een fase van verlangen en zoeken naar de overledene, welke enkele maanden en soms zelfs jaren duurt;
 - 3 een fase van desorganisatie en wanhoop;
 - 4 een fase van groeiend herstel van de psychische organisatie (9 – p.85).
- De aanvaarding van het verlies lijkt alleen mogelijk indien de emoties die gepaard gaan met de eerste fasen worden getolereerd en verwerkt. Alleen

dan is men in staat de situatie en zichzelf opnieuw te definiëren, en de hoop op terugkeer van de overledene op te geven. Reorganisatie is niet uitsluitend een herschikking van emoties, maar ook een cognitieve verwerking van de gebeurtenissen, d.w.z. een reorganisatie van interne werkmodellen van zichzelf en de omgeving die moeten worden aangepast aan de nieuwe leefsituatie. Er moet een oplossing gezocht worden voor het dilemma dat aanvaarding van het verlies pijnlijk is maar ontkenning van het verlies en de daaraan verbonden pogingen om de overledene weer tot leven te wekken, eveneens angst en verdriet oproepen. Er zijn minstens twee vormen van stagnaties in het rouwproces (9 – p.138): chronische rouw en voortdurende afwezigheid van bewuste rouw. De eerste variant duidt op een pathologische verlenging van de tweede en derde fase van het rouwproces, terwijl afwezigheid van rouw een pathologische verlenging van de “verdovings”-fase betekent. Bij chronische rouw spelen heftige emoties zoals woede, zelfverwijt en depressie een rol, terwijl afwezigheid van rouw wordt gekenmerkt door een schijnbare continuïteit in het leefpatroon – regelmatig onderbroken door plotselinge lichamelijke (vooral psychosomatische) of psychische ziektes (o.a. depressies) die vaak niet tot hun oorzaak herleid worden. In beide gevallen is er sprake van geloof in de omkeerbaarheid van het overlijden; in beide gevallen blijft de speurtocht naar de overledene doorgaan; in beide gevallen leidt frustratie van deze speurtocht (chronisch of episodisch) tot woede en zelfverwijt: “Because the representational models he has of himself and of the world about him remain unchanged; his life is either planned on a false basis or else falls into unplanned disarray” (9 – p.138).

In het Gehechtheidsbiografisch Interview zijn vragen naar verlies van gehechtheidsfiguren opgenomen. De antwoorden op deze vragen kunnen leiden tot de vaststelling dat sprake is van een verwerkt of onverwerkt rouwproces. Ook in dit geval wordt weer vooral gekeken naar de wijze waarop de opvoeder spreekt over zijn verlieservaringen, en wordt gezocht naar indicatoren voor desorganisatie van het intern werkmodel in het taalgebruik van de respondenten. Globaal staan drie typen van indicatoren centraal in dit diagnostisch proces:

- 1 tekortkomingen in metacognitieve sturing van het redeneren over het overlijden;
- 2 tekortkomingen in metacognitieve sturing van het spreken over het overlijden;
- 3 verslag van extreem gedesorganiseerde gedragsreacties op overlijden (23 – p.168).

De eerste soort fouten tegen “logisch” redeneren over de dood kan bijvoorbeeld afgelezen worden aan antwoorden die ongelooft in het werkelijk overleden zijn van de gehechtheidsfiguur aanduiden, of antwoorden die weergeven dat de persoon in kwestie zich schuldig voelt aan de dood

van de geliefde persoon zonder dat daartoe reële aanleiding bestaat. De tweede soort fouten tegen correct spreken over het overlijden kan waargenomen worden in een interview waarvan de stijl van spreken verandert bij de vragen over sterfgevallen in de naaste omgeving: geïnterviewden die zeer gedetailleerd verslag doen van de omstandigheden waaronder het overlijden plaatsvond of die plotseling poëtisch taalgebruik gaan hanteren, of tijdens het spreken over een overlijden van enkele jaren geleden plotseling overstappen van het gebruik van de verleden tijd naar dat van de tegenwoordige tijd voor hun relaas. De derde categorie, extreme desorganisatie in gedrag na het overlijden, omvat bijvoorbeeld zelfmoordpogingen of een overmatige reactie op het overlijden van een huisdier. Voor een overzicht van alle indicatoren voor onverwerkt verlies moet hier verwezen worden naar het uitgebreide codeersysteem van het GBI. (24) In paragraaf 6 zal een en ander geïllustreerd worden aan een voorbeeld van een fragment uit een interview. Overigens moet hier nog vermeld worden dat het GBI ontbreken van bewuste rouw slechts kan opsporen als er sprake is van desorganisatie in gedrag dat door de ondervraagde zelf niet verbonden wordt met het verlies. In de meeste gevallen zal dit type stagnatie van verwerking van verlies niet via het GBI kunnen worden opgespoord.

De relatie tussen onverwerkt verlies bij de opvoeder en gedesorganiseerd gehechtheidsgedrag bij het kind (zie paragraaf 4) zou nu geïnterpreteerd kunnen worden als een reactie op de negatieve emoties die de opvoeder als gevolg van het onverwerkte verlies soms uitstraalt – vaak tegen zijn wil of onbewust. De indruk bestaat dat ouders met onverwerkt verlies zich in de Strange Situation soms op ongebruikelijke wijze vocaal uiten (bijvoorbeeld plotselinge verlaging van de intonatie), en ongebruikelijke bewegingspatronen vertonen (bijvoorbeeld plotselinge toenadering tot kind), die door het kind gemakkelijk als beangstigend kunnen worden ervaren. (23) De woede om het verlies zou dus zelfs een uitweg vinden in een situatie waarin het kind op de opvoeder voor steun en geborgenheid is aangewezen. Daarnaast is het wellicht mogelijk dat een ouder tijdens de Strange Situation door een of ander onbetekenend aspect van de omgeving wordt herinnerd aan het pijnlijke verlies, en daarop met een kortstondige angstige uitdrukking reageert. Het kind begrijpt in zo'n geval niet waardoor deze reactie veroorzaakt wordt en treedt daardoor even uit zijn gebruikelijke reactiepatroon: het reageert met gedesorganiseerd gedrag. (23) Dit gedrag wordt immers gekenmerkt door een soms kortstondig wegvallen van de gangbare strategie voor affectregulatie tijdens stressvolle omstandigheden. (zie paragraaf 3) Een gedesorganiseerd kind kijkt bij binnenkomst van de ouder na een kortdurende scheiding bijvoorbeeld even verheugd op, om vervolgens een subtiel afwerend gebaar met de arm voor zijn gezicht te maken, en een uitdrukkingsloos

gelaat te tonen als ware het bang voor zijn gehechtheidsfiguur. (zie foto's in paragraaf 6) Of het laat zijn verwarring zien door na binnenkomst van de opvoeder een begin met toenadering te maken, om dan dit gedrag abrupt te onderbreken door ongericht over de grond te rollen: hiermee laat het kind zien niet meer te weten hoe en bij wie steun te zoeken. Deze interpretaties van de relatie tussen gedrag van ouders en van kinderen tijdens de Strange Situation zijn gebaseerd op indrukken en niet op systematische analyses, en vormen dus niet meer dan hypothesen voor verdere studie. Ook moet opgemerkt worden dat over de wijze waarop in alledaagse situaties onverwerkt verlies bij de ouder desorganisatie van het gehechtheidsgedrag bij het kind teweeg brengt nog niets bekend is. Wel zijn er empirische gegevens over het bestaan van een relatie tussen onverwerkt verlies en desorganisatie van gehechtheid.

De belangrijkste empirische evidentie voor een relatie tussen onverwerkt verlies bij de opvoeder en gedesorganiseerd gehechtheidsgedrag bij het kind is in de studie van Ainsworth en Eichberg (2) te vinden. Zij onderzochten bij een steekproef van 45 moeders en hun 12-18 maanden oude baby's de relatie tussen gehechtheid en verlies. De Strange Situation werd gebruikt om de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen moeder en baby vast te stellen en 2 tot 6 maanden later werd het GBI afgenomen. Ainsworth en Eichberg vonden een hoge mate van overeenstemming tussen de ABCD classificaties op basis van Strange Situation-gedrag, en DEFU classificaties op basis van het interview. Zij vonden dat 30 moeders een gehechtheidsfiguur hadden verloren, en dat 20 van hen dit verlies hadden verwerkt, d.w.z. geen sporen van tekortkomingen in metacognitieve sturing van redeneren en discours te zien gaven, noch buitenissige gedragsreacties op het verlies. Alle 10 moeders die op basis van hun interview moesten worden beschouwd als zich bevindend in een onafgesloten rouwproces, hadden baby's die zich op enigerlei moment gedesorganiseerd gedroegen in de Strange Situation. Niet het verlies zelf, maar de huidige cognitieve representatie van dat verlies bleek dus doorslaggevend voor het optreden van gedesorganiseerd gedrag bij het kind. Van de vijf kinderen die D-gedrag vertoonden zonder dat sprake was van onverwerkt verlies bij de moeder, bleek in twee gevallen een andere traumatische gebeurtenis zich te hebben voorgedaan: in één geval bleek de moeder te zijn mishandeld door haar ouders (zie Lambermon en Van IJzendoorn voor een exposé over de relatie tussen mishandeling en gehechtheid) (20); in een tweede geval was de moeder recentelijk bijna overleden aan een levensbedreigende ziekte die uiteraard het intern werkmodel van betrokkene uit balans kan hebben gebracht.

6 Illustratie.

In deze paragraaf volgt een illustratie van het voorafgaande. We hebben uit ons onderzoeksmateriaal een casus gelicht die de relatie tussen onverwerkt verlies en gedesorganiseerd gehechtheidsgedrag laat zien. Het betreft hier de moeder van een éénjarig dochtertje.

Eerst volgt een excerpt van het Gehechtheidsbiografisch Interview, daarna in figuur 1 presenteren we enkele "video-fragmenten" van gedesorganiseerd gedrag van de betreffende baby.

Mevrouw M. was thuis de jongste van drie kinderen. Haar moeder werkte niet buitenshuis, haar vader was bij de politie. Mevrouw M. is bij haar deelname aan ons onderzoek 27 jaar en heeft een dochter van bijna 12 maanden oud. Drie jaar geleden, een week nadat mevrouw M. ging samenwonen met haar vriend, is haar vader plotseling overleden aan de gevolgen van een hersenbloeding. Na vragen over de jeugd van mevrouw M. en de relatie die zij met haar ouders had, komt het gesprek op het overlijden van haar vader.

(In de schuingedrukte tekst is aangegeven welke indicatoren voor desorganisatie van het interne werkmodel hierin naar voren komen. Niet elk van deze indicatoren afzonderlijk zou voldoende zijn om van onverwerkt verlies te spreken. In onderstaand interviewfragment is dat echter op vele plaatsen aanwijsbaar)

I: Zijn er na uw kinderjaren geliefde personen overleden?

M: Ja mijn vader dan (ja).. ja, toen was ik vierentwintig.

I: Kunt u me iets over de omstandigheden vertellen; of dat plotseling was, of eigenlijk wel verwacht?

M: Eh nou ja, dat was heel plotseling, hersenbloeding dus. En van mijn vader wisten we ook eigenlijk helemaal niet dat-ie eh dat-ie wat had, dus eh... hij werkte nog steeds bij de politie en daar had je dan ook een medische keuring en daar kwam hij altijd doorheen dus, ja of hij moet iets verzwegen hebben en dat hoor je dan achteraf, dat sommigen dat dan vertellen maar, ik denk toch niet eh... dat dat zolang is geweest dat-ie echt iets had. Want anders hadden ze hem toch ook niet meer zulk werk laten doen, want hij had kort tevoren nog de leiding gehad bij een M.E.-optreden (mm) maar ik zeg het doordat-ie zo eh... teruggetrokken was, die spanningen dat kon-ie gewoon wel veel minder aan hoor, maar ik denk wel of ik het toen... *ja dat was heel gek; ik, ik was toen bij mijn ouders op visite en, dat was eh, hij was net toen ook thuis en het was net in die week voordat ik ging samenwonen en,*

ik lag lekker te zonnen want het was lekker weer, trouwens

(Zeer gedetailleerde weergave van een situatie van 3 jaar geleden)
al in mei en toen ging m'n vader allemaal foto's van me maken *dus ik zeg tegen m'n moeder, gatverdarrie, ik zeg het lijkt wel of ik doodga zeg ik zo, of dat-ie doodgaat, dat-ie zoveel foto's van me aan het maken is.*

(Het gevoel de dood te hebben kunnen voorzien of voorspellen)

Nou en echt eh ik was gaan samenwonen en een week daarna, *ik zeg nou dat moet ik ook nooit meer zeggen.*

(Zich schuldig voelen aan de dood zonder reële aanleiding)

Ja, dat dat herinner ik me nog wel eh, maar ja, je kan er niks aan doen, een hersenbloeding, hij ging op visite en hij voelde zich niet lekker en hij had geen gevoel in z'n ene hand dus hij ging halverwege terug naar m'n zus, want die was dichterbij dan zijn eigen huis, nou en die heeft 'm naar huis gebracht. Nou en... *een dokter erbij en die zei dat het niets ernstigs was en dat het zo weer over zou zijn, eh ja, het was ook weer in het weekend, dus ja, een weekenddokter, ja ik heb het er niet zo op* (Gedetailleerd)

hoor, maar ja, die dokter ging weer weg en de tweede keer werd-ie weer niet goed... en weer een dokter gebeld en en ja, eer die dokter boven was, lag-ie al bij mijn zus in haar armen (ja). Ik heb daar zelf eh, ik was daar zelf niet bij hoor (mm), ik was zelf om eh zes uur 's avonds met m'n man weggegaan, we hadden gegeten, en wij waren eigenlijk in het zwembad, dus ze hebben ons nog moeten zoeken ... maar ik ben blij dat, dat ik, ja ik zou het niet gekund hebben zoals mijn zus dat in eh... iemand dood in haar armen had en die heeft 'm ook eh, gewassen en en het uniform aangedaan (ja) hij heeft dan ook een politiebegrafenis gehad hè (ja, ja), dat dat, nou dat is echt heel eng hoor, daardoor is dat ook nog enger dan een gewone begrafenis met eh een vlag over de kist heen en z'n pet er op en politie te paard erbij en zo. Ik heb hem nog wel één keer gezien, maar de kist moest al vrij snel dicht. *Maar ik kan nu nog, ik ben een paar, eh twee keer naar eh, het kerkhof geweest maar eh, ik kan er nu nog niet meer heen.* (mm). *Ik kom helemaal overstuur terug, dat eh, ja en ik ben ook niet zo gelovig dat ik denk van daar ligt nog iets van z'n ziel* (ja ja) *dus ik, ik ja wat moet je daar eigenlijk zoeken en zeker als je je dan gekke dingen in je hoofd gaat halen dan eh, dus ik ik ik kom er niet meer* (mm), voor mij hou ik hem zoals ik hem

(Raakt nog overstuur als "zoeken" tot een confrontatie met het definitieve karakter van het overlijden leidt)

eh, in m'n herinnering heb en eh... wat eh wat daar ligt dat is nou denk ik ook wel helemaal eh weg, denk ik (mm). Ik ben niet zo in ziel- (kucht) in zielgeloverij dus (ja ja) ik ik geloof dat niet dus, een ander gelooft dan nog dat z'n ziel d'r dan ligt maar ja daar geloof ik

gewoon niet in (ja ja) ja dus... het is gelukkig de enige, ja en dan van mijn man z'n kant zijn opa, maar ja... doordat het zijn opa is en doordat je nog maar zes jaar met elkaar omgaat, dan ken je hem eigenlijk ook niet zo, dus... Maar dat dat was geloof ik een jaar daarna, dus toen kwam het wel weer een beetje naar boven van mijn eigen vader (ja). *Ja en toen ik dan voor de geboorte van mijn dochtertje een miskraam heb gehad toen kwam het van mijn vader wel weer naar boven want ik ben altijd vrij hard voor mezelf, en eh... ik heb eigenlijk heel heel kort gerouwd omdat ik voor m'n moeder me sterk wilde houden en toen met die miskraam kwam dat wel weer allemaal weer terug hoor, (ja) toen ben ik wel een beetje daarna eh, een beetje in elkaar geklapt maar ja,*
(Een nieuw verlies roept (ook) een reactie op het vorige overlijden op; extra gevoeligheid/kwetsbaarheid voor depressie)
ik zeg het ik kom er wel weer vrij snel boven op (mm mm) dus.

I: U bent naar de begrafenis geweest (ja) van uw vader, hè (ja) en wat betekende dat voor u, dat u daar was?

M: Eh, ja ik denk toch wel het afscheid nemen... ja... Nou ja ik vond het echt heel erg hoor, eh, ja het gaat, het gaat, in, in, in een flits gaat het ook voorbij (mm) eh, nou ik geloof dat ik alleen maar een beetje naar de grond heb gekeken en en, nou ik zeg het al, eh je zag eh, allemaal collega's, *allemaal mensen met allemaal uniformen (ja ja) daar kon ik dan ook niet tegen hè. Dat vond ik wel, ja mijn vader zag je altijd in uniform dus ja, dat heb ik nou nog wel eens als ik iemand met zo'n zelfde uniform zie, dat ik even eh, ja even schrik of zo*
(Overmatige reactie: lijkt op die momenten even te denken dat ze haar vader weer voor zich heeft)

(ja) dat dat dat eh dat wel, maar ik zeg het, het het ja dat is echt heel erg is dat, die begrafenis echt eh met al die uniformen en en, nee, nee ik zou het echt eh, als ik wist dat het zó was, was ik niet gegaan denk ik. (mm).. *Ging er nog één van die paarden steigeren, ja*
(Gedetailleerde weergave van irrelevant feit)
nee, ik vond het echt heel erg. (ja, ja) Ja.

I: En zijn uw gevoelens over dat overlijden veranderd in de jaren erna?

M: *Eh, nou op op dat vlak ben ik denk ik wel vrij gevoelig*
(Contradictie, eerder zegt ze: "Ik ben altijd vrij hard voor mijzelf, ... ik kom er wel weer vrij snel bovenop")
(mm) maar ja, dan alleen mensen waar, waar ik om geef, *waar ik van hou, daar ben ik heel gevoelig over. (ja) Ja als ik zo hoor van die is overleden vind ik dat misschien wel erg als het bijvoorbeeld op een jonge leeftijd ook is, maar, eh, nou ik geloof, weet niet wat ik zou doen als mijn moeder zou overlijden hoor. Dan eh daar zou ik nog even niet aan moeten denken... en m'n schoonouders denk ik ook niet, daar daar hang ik ook echt heel erg aan (ja) dat zijn ook echt ouders van mij. Ze doen net zoveel voor mij als voor*

mijn man, zeg maar dus (ja)... Ja ik zeg, ja, ja voor de rest ja, ik ben toch wel op dat punt iets gevoeliger maar ik denk toch, omdat je zelf ook moeder ben geworden, dat je toch denk ik gevoeliger bent (mm) denk ik. Ik weet het niet, ik was in m'n puberteit wel wat harder maar ik denk dat dat de puberteit is (ja ja). En nu heb je dan zelf, ja je ben wat kwetsbaarder denk ik nu je zelf een dochtertje hebt, ik weet het niet (ja) hoe ik dat anders uit moet leggen.

(Geen antwoord op de vraag)

I: En had het verlies van uw vader volgens u gevolgen voor uw persoonlijkheid als volwassene?

M: Eh, nou ik kan me echt op heel gekke momenten, dan kan ik hem echt opeens missen of dan denken van eh, was hij er nog maar of eh dan kon hij me helpen of zo, want hij heeft ook in ons huis lopen klussen en zo (mm), en ja, die bepaalde herinnering heb ik nog wel, *echt dingen die hij in m'n huis gemaakt heeft dat dat (ja) dat dat, ja dat dat hou ik zo. Maar dat daar denk je nog wel eens aan (ja)*

(Wens om de situatie van vóór het overlijden te behouden)

maar ik eh kan wel eh, ik heb bijvoorbeeld niet zijn foto helemaal groot neergezet dat had ik toen ook niet (mm). Dus dat dat doe ik niet. De trouwfoto van m'n eh van m'n vader en moeder die hing er al (mm) dus die hangt er nou ook nog gewoon dat eh dat wel. Maar ik zeg het we hebben er natuurlijk ook héél veel over gepraat hoor, en ja, dat helpt toch wel denk ik, als je er goed met iemand over kan praten (ja) want ik ging me op een gegeven moment afvragen en m'n moeder trouwens ook hoor, en m'n zus ook, eh, of-t-ie misschien nog geleefd had als die dokter het gelijk had geconstateerd en nou ja op een gegeven moment moet je je er gewoon bij neerleggen van ja, hadden hadden hadden, maar dat dat dat heeft nu helemaal geen effect meer (nee). In eerste instantie was ik ook best wel vrij boos op die man eigenlijk op die dokter. Maar ja, je bereikt daar niks mee en, wie weet was-ie invalide geweest, nou daar was mijn vader ook geen type voor want die was altijd bezig, aan het vissen of hij was in huis aan het klussen, hij was dan een hele goeie doe-het-zelver (mm) dus daar was het ook geen type man voor geweest, ja *dan ga je je dat op een gegeven moment dan maar inbeelden want, nou ja dat dat gaat wel even door je heen hoor*

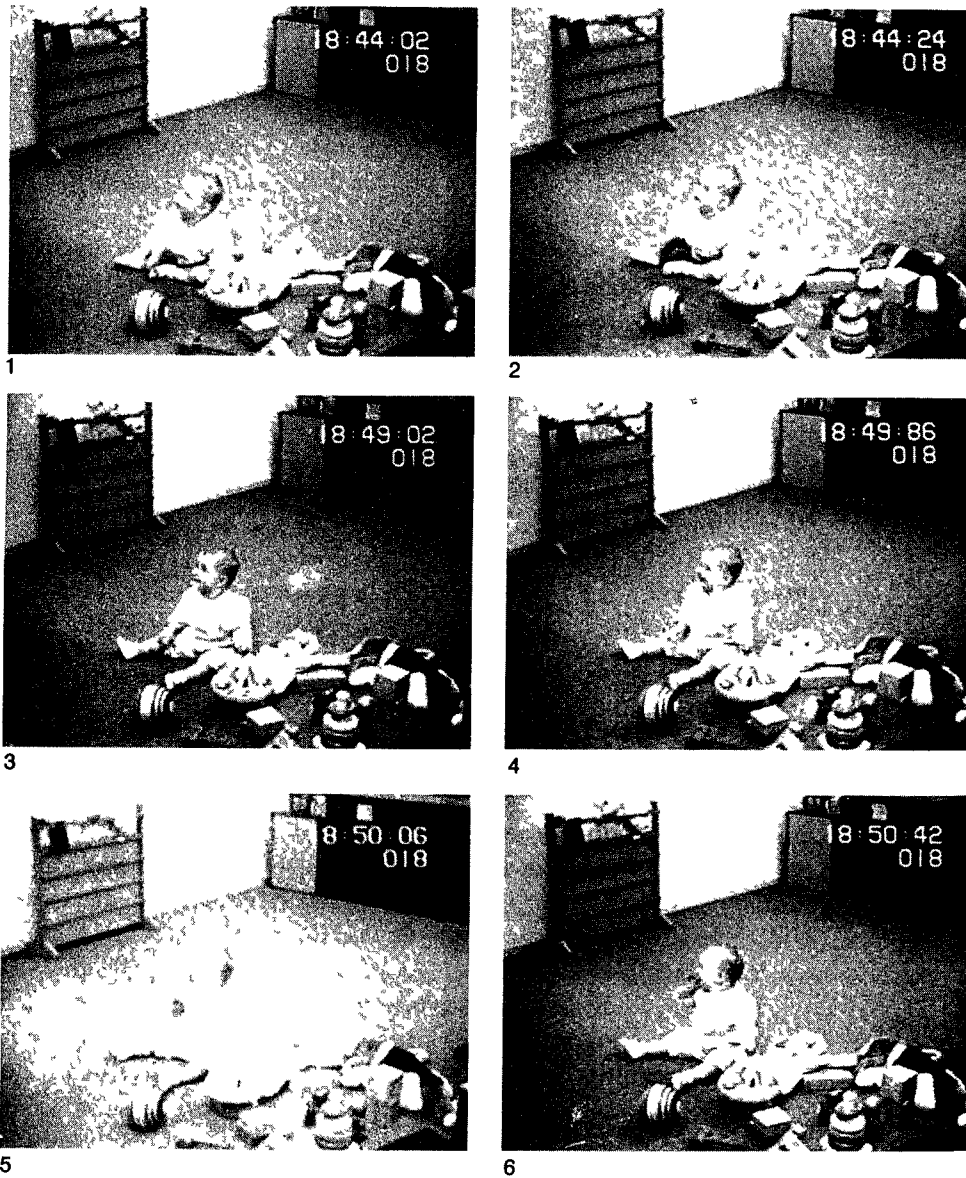
(Gebruik van tegenwoordige tijd: nog steeds woede jegens de arts)

(ja) dat wel. Ja en dan net een, ik ik ben nou nog bang als er wat is, dan hoop ik niet dat het in het weekend gebeurt (ja) dat heb ik nog wel.

(Angst in situatie die herinnering aan het overlijden oproept).

Ja ik weet het niet, maar dat hou je denk ik nog wel even bij je denk ik... (mm) ja...

Tot zover het interviewfragment. Het dochtertje van mevrouw M. is 12

Figuur 1

maanden oud als het tweetal op ons instituut komt voor de Strange Situation-procedure. Figuur 1 toont opnames van de situatie aan het eind van de episode waarin het kind voor de tweede maal enkele minuten van de moeder gescheiden is geweest. (Het verloop van de tijd staat in de rechterbovenhoek in honderdsten van seconden weergegeven.)

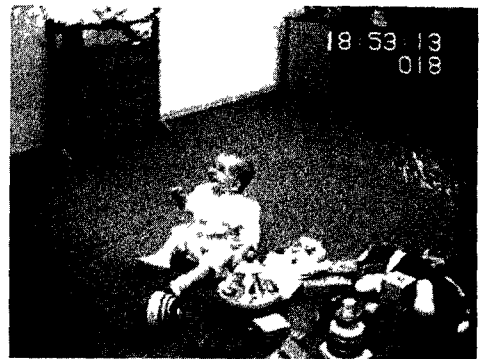
7

8

9

10

11

12

Afbeelding 1 laat de reactie van het kind zien als mevrouw M nog buiten de gesloten deur staat en de naam van het kind roept. Opmerkelijk is de wat verschrikte uitdrukking op het gezicht van het kind. Op afbeelding 2 lijkt het kind aanstalten te maken in de richting van de deur te gaan krupen. Deze beweging zet zich echter niet door in afbeelding 3. Dat is

het tijdstip waarop de deur opengaat; het kind zit nu niet meer naar voren geleund maar kijkt afwachterend in de richting van de deur. Op de afbeeldingen 4, 5 en 6 is een directe indicator voor desorganisatie en desoriëntatie zichtbaar (zie tabel 1): het kind brengt – als in een schrikreactie – de hand naar de mond; opvallend is dat het kind ook wegstijgt van de deur. Op afbeelding 7 kijkt het kind weer naar de moeder, de hand nog voor de mond; op afbeelding 8 neemt het de hand van de mond weg. Uit de richting van de oogopslag van het kind op de afbeeldingen 9 en 10 kan worden afgeleid dat de moeder nadert; het kind blijft afwachterend zitten en reikt niet, zoals een veilig gehecht kind, naar de moeder. Als de moeder dichtbij haar kind is en zich naar haar toebuigt kijkt het kind haar vol en lachend aan, en heft ook de linkerarm naar de moeder op (afbeelding 11). Deze positieve reactie op de toenadering van de moeder blijkt echter op afbeelding 12 direct gevolgd te worden door het afwenden van het gezicht en het naar zich toe trekken van het rechterbeentje. Daarbij kan opgemerkt worden dat er aan de zijde waarnaar het kind de blik afwendt geen speelgoed ligt. Dit onderscheidt de reactie van die van kinderen met een angstig-vermijdende gehechtheidsrelatie, die de aandacht naar het aanwezige speelgoed plegen te verleggen.

Uit de gedragsopvolgingen van het kind in Figuur 1 wordt duidelijk dat het kind verward is bij de hereniging met de moeder na een periode van scheiding. Het kind toont geen eenduidige strategie en laat een directe indicator van desorganisatie zien, waarin ook wat angst aanwezig lijkt. Overigens kan opgemerkt worden, hoe subtiel en kortstondig deze blijken van desorganisatie kunnen zijn: de reactie van het kind waarbij het de hand naar de mond brengt en vandaar weer wegneemt beslaat nog geen drie seconden.

7 Conclusies.

Onverwerkt verlies leidt ertoe dat de opvoeder zijn rol als gehechtheidsfiguur niet adequaat kan vervullen, zo luidt een belangrijke hypothese in de gehechtheidstheorie. Op onverwachte momenten zouden negatieve gevoelens over het verlies worden opgeroepen, die opvoeder én kind overvallen en verrassen. In een stressvolle situatie verwacht het kind steun van zijn gehechtheidsfiguur, maar als de opvoeder zelf negatieve emoties lijkt uit te stralen of door onverwachte reacties de spanning verhoogt in plaats van reduceert, dan ontstaat een paradox die tot desorganisatie in het gehechtheidsgedrag van het kind zou kunnen leiden. Uiteraard heeft het rouwproces doorgaans geen permanent karakter, en de opvoeder zal na verloop van maanden of soms jaren een herschikking van het intern werkmodel van zichzelf en de omgeving bewerkstelligen; een nieuw

evenwicht zou een voorwaarde voor open communicatie over emoties met het kind vormen. Desorganisatie van het gehechtheidsgedrag bij het kind zou daarom vaak van tijdelijke aard zijn (2), en aanmerkelijk minder stabiel dan de drie overige gehechtheidstypen of gehechtheidsstrategieën (veilig, afwerend, vermijgend). In die zin zou in veel gevallen de dreigende cirkel van intergenerationele overdracht door de tijd worden doorbroken. Toch zullen sommige opvoeders blijven kampen met het onverwerkt verlies van hun gehechtheidsfiguur, en daardoor een minder veilige basis voor hun kinderen vormen. Deze kinderen zouden op zesjarige leeftijd nog steeds een afwijkende vorm van gehechtheidsgedrag (i.c. controlerend gedrag) tegenover hun ouder laten zien.(29) In die gevallen zou therapeutisch ingrijpen de dreigende negatieve invloed op de opvoeding wellicht kunnen voorkomen. Het is niet ondenkbaar dat een kind te lijden heeft van onverwerkt verlies bij zijn ouder zoals het van mishandeling of verwaarlozing te lijden heeft: zowel onverwerkt verlies als mishandeling zou tot desorganisatie van het gehechtheidsgedrag kunnen leiden omdat de gehechtheidsfiguur zelf een beangstigende factor is geworden.(23)

Dit hoofdstuk is voortgevloeid uit een onderzoek naar intergenerationele overdracht van gehechtheid dat door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek in de vorm van een Pionierssubsidie wordt ondersteund.

Literatuur.

- 1 Ainsworth MDS. Systems for rating maternal care behavior. In: Boyer EG, Simon A, Karafin GR, eds. Measures of maturation. An anthology of childhood observation instruments. Philadelphia: Research for Better Schools, 1973.
- 2 Ainsworth MDS, Eichberg CG. Effects on infant-mother attachment of mother's unresolved loss of an attachment figure or other traumatic experience. In: Marris P, Stevenson-Hinde J, Parkes C, eds. Attachment across the life cycle. New York: Routledge (in press).
- 3 Ainsworth MDS, Blehar MC, Waters E, Wall S. Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978.
- 4 American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders. 3rd ed. revised. Washington, D.C.: Author, 1987.
- 5 Bohlin G, Hagekull B, Germer M, Andersson K, Lindberg L. Avoidant and resistant reunion behaviors as predicted by maternal interactive behavior and infant temperament. *Infant Behavior and Development* 1989; 12: 105-117.
- 6 Bowlby J. Fourty-four juvenile thieves: Their characters and home life. *International Journal of Psycho-Analysis* 1944; 25: 19-52, 107-127.
- 7 Bowlby J. Attachment and loss. Vol 1: Attachment. New York: Basic Books, 1969.
- 8 Bowlby J. Attachment and Loss. Vol 2: Separation: Anxiety and Anger. New York: Basic Books, 1973.
- 9 Bowlby J. Attachment and Loss. Vol 3: Loss: Sadness and Depression. London: Penguin Books, 1985.

- 10 Cox MJ, Owen MT, Lewis JM, Riedel C, Scaf-McIver L, Suster A. Intergenerational influences on the parent-infant relationship in the transition to parenthood. *Journal of Family Issues* 1985; 6: 543-564.
- 11 Crittenden PM. Maltreated infants: Vulnerability and resilience. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 1985; 26: 85-96.
- 12 Crittenden PM. Relationships at risk. In: Belsky J, Nezworski T, eds. *Clinical implications of attachment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1988: 136-174.
- 13 Egeland B, Sroufe LA. Attachment and early maltreatment. *Child Development* 1981; 52: 44-52.
- 14 Egeland B, Sroufe LA. Developmental sequelae of maltreatment in infancy. In: Rizley R, Cicchetti D, eds. *Developmental perspectives in child maltreatment*. San Francisco: Jossey-Bass, 1981: 77-92.
- 15 Fonagy P, Steele H, Steele M. Intergenerational patterns of attachment: Maternal representation during pregnancy and subsequent infant-mother attachments. *Child Development*. (in druk)
- 16 George C, Kaplan N, Main M. Attachment interview for adults. Unpublished manuscript, University of California, Berkeley, 1984.
- 17 Grossmann K, Fremmer-Bombik E, Rudolph J, Grossmann KE. Maternal attachment representations as related to patterns of infant-mother-attachment and maternal care during the first year. In: Hinde RA, Stevenson-Hinde J, eds. *Relations between relationships within families*. Oxford: Clarendon Press, 1988: 241-260.
- 18 Grossmann KE, Grossmann K, Huber F, Wartner U. German children's behavior towards their mothers at 12 months and their fathers at 18 months in Ainsworth's Strange Situation. *International Journal of Behavioral Development* 1981; 4: 157-181.
- 19 Lamb ME, Thompson RA, Gardner W, Charnov EL. Infant-mother attachment: The origins and developmental significance of individual differences in Strange Situation behavior. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1985.
- 20 Lambermon MWE, IJzendoorn MH Van. Over de appel en de boom. Intergenerationele overdracht bij verwaarlozing en mishandeling in gehechtheidstheoretisch perspectief. *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs* 1991; 7: 151-154.
- 21 Main M. Cross-cultural studies of attachment organization: Recent studies, changing methodologies, and the concept of conditional strategies. *Human Development* 1990; 33: 48-61.
- 22 Main M, Goldwynn R. Interview-based adult attachment classifications: Related to infant-mother and infant-father attachment. *Developmental Psychology*. (in druk)
- 23 Main M, Hesse E. Parents' unresolved traumatic experiences are related to infant disorganized attachment status. In: Greenberg M, Cicchetti D, Cummings M, eds. *Attachment in the pre-school years*. Chicago: University of Chicago Press, 1990: 161-182.
- 24 Main M, DeMoss A, Hesse H. Unresolved Mourning. In: Main M, Goldwynn R. *Adult Attachment Rating and Classification Systems, version 4.1*. Manual in draft, 1990.
- 25 Main M, Solomon J. Discovery of an insecure-disorganized/disoriented attachment pattern. In: Brazelton TB, Yogman M, eds. *Affective development in infancy*. Norwood, NJ: Ablex, 1986.
- 26 Main M, Solomon J. Procedures for identifying infants as disorganized/disoriented during the Ainsworth Strange Situation. In: Greenberg MT, Cicchetti D, Cummings EM, eds. *Attachment in the preschool years. Theory, research, and intervention*. Chicago: University of Chicago Press, 1990: 121-160.

- 27 Main M, Stadtman J Infant response to rejection of physical contact by the mother
Journal of the American Academy of Child Psychiatry 1981, 20 292-307
- 28 Main M, Weston OR The quality of the toddler's relationship to mother and to father Related to conflict behavior and readiness to establish new relationships
Child Development 1981, 52 932-940
- 29 Main M, Kaplan N, Cassidy J Security in infancy, childhood, and adulthood A move to the level of representation In Bretherton I, Waters E, eds *Growing points of attachment theory and research Monographs of the Society for Research in Child Development* 1985, 50 (1-1, Serial No 209) 66-106
- 30 Miyake K, Chen S-J, Campos JJ Infant temperament, mother's mode of interaction, and attachment in Japan An interim report In Bretherton I, Waters E, eds *Growing points of attachment theory and research Monographs of the Society for Research in Child Development* 1985, 50 (1-2, Serial No 209) 276-297
- 31 Radke-Yarrow M, Cummings EM, Kuczynski L, Chapman M Patterns of attachment in two- and three-year-olds in normal families and families with parental depression
Child Development 1985, 56 591-615
- 32 Ricks MH The social transmission of parental behavior Attachment across generations In Bretherton I, Waters E, eds *Growing points of attachment theory and research Monographs of the Society for Research in Child Development* 1985, 50 (1-2, Serial No 209) 211-230
- 33 Sagi A, Lamb ME, Lewkowicz KS, Shoham R, Dvir R, Estes D Security of infant-mother, -father, -metapelet attachments among kibbutz-reared Israeli children In Bretherton I, Waters E, eds *Growing points of attachment theory and research Monographs of the Society for Research in Child Development* 1985, 50 (1-2, Serial No 209) 257-275
- 34 Smith PhB, Pederson DR Maternal sensitivity and patterns of infant-mother attachment
Child Development 1988, 59 1097-1101
- 35 Spieker SJ, Booth CL Maternal antecedents of attachment quality In Belsky J, Nezworski T, eds *Clinical implications of attachment Hillsdale, NJ Erlbaum*, 1988 95-135
- 36 Sroufe LA, Egeland B, Kreutzer T The fate of early experience following developmental change Longitudinal approaches to individual adaptation in childhood
Child Development 1990, 61 1363-1373
- 37 IJzendoorn MH Van, Rutter C De Intergenerationele overdracht van opvoedingsstijl Een literatuuroverzicht In Gerris J, ed *Ouderschap en ouderlijk functioneren Vol 4 Gezinsonderzoek Amsterdam Swets & Zeitlinger*, 1991
- 38 IJzendoorn MH Van, Kranenburg M, Zwart-Woudstra H, Busschbach A Parental attachment and children's socio-emotional development Some findings on the convergent and predictive validity of the Adult Attachment Interview in Holland Paper presented at the Seventh International Conference on Infant Studies, Montreal (Quebec), April 1990
- 39 IJzendoorn MH Van, Tavecchio LWC, Goossens FA, Vergeer MM, Swaan J How B is B4? Attachment and security of Dutch children in Ainsworth's Strange Situation and at home
Psychological Reports 1983, 52 683-691